

TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Tafsîr Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2026 (Nisan/April)

Mu'tezilî Tefsir Geleneğine Eş'arî Bir Müdahale: Fahreddin Râzî'nin Zemahşerî Eleştirisi

An Ash'arî Intervention in the Mu'tazilî Tafsîr Tradition: Fakhr al-Dîn al-Râzî's Critique of al-Zamakhsharî

مداخلة أشعرية في التفسير المعتزلي: نقد فخر الدين الرازي للزمخشري

Rıdvan BULUT

Dr. Öğr. Üyesi Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Tefsir Ana Bilim Dalı
Asst. Prof. Harran University Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences Department of Tafsîr
Şanlıurfa, TÜRKİYE
rbulut512@gmail.com.tr

<https://orcid.org/0000-0001-5940-100X>

ROR: <https://ror.org/057qfs197>

Atıf / Citation: Bulut, Rıdvan. "Mu'tezilî Tefsir Geleneğine Eş'arî Bir Müdahale: Fahreddin Râzî'nin Zemahşerî Eleştirisi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Nisan/April, 2026), 504-524.

<https://doi.org/10.31121/tader.1894891>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 21/02/2026

Kabul/Accepted: 20/04/2026

Yayın/Publication: 30/04/2026

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with. Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır. The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Support.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Üretilmemiştir.

Production from Postgraduate Theses: Not Produced.

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Bu çalışma, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Keşşâfı* ile Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-ğayb*'i arasında geçen yoğun düşünsel tartışmayı konu edinmektedir. İnceleme, yalnızca bu iki müfessirin âyet yorumlarını karşılaştırmakla kalmayıp, arka plandaki kelâmî, mezhebî ve yöntemsel farklılıkları da ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Zemahşerî, Mu'tezilî mezhebe mensup bir âlim olarak *Keşşâf* adlı tefsirinde bu mezhebin temel ilkelerini oldukça belirgin bir şekilde ortaya koymuştur. Bu tefsir, özellikle dil, belâgat ve edebiyat açısından öne çıkmakla birlikte, aynı zamanda kelâmî bir yönelimi de barındırır. Zemahşerî'nin; Allah'ın sıfatlarına dair tenzih ilkesini, adalet anlayışını, insanın özgür iradesini ve akıl-yahiy dengesi üzerine kurulu bir nübüvvet anlayışını ön planda tutması, onun Mu'tezilî doktrini Kur'ân âyetleri üzerinden temellendirme çabasını yansıtır. Bu yönüyle *Keşşâf*, yalnızca bir tefsir değil; aynı zamanda Mu'tezilî kelâmın Kur'ân üzerinden ifade edildiği bir metin hüviyetindedir. Öte yandan Fahreddin Râzî, Sünnî kelâmın özellikle Eş'arî koluna bağlı bir müfessir olarak, Zemahşerî'nin tefsirini hem takdir eder hem de yoğun biçimde eleştirir. Râzî, dilsel ve edebî yönden Zemahşerî'nin ustalığını kabul etse de özellikle kelâmî meselelerde onun görüşlerine karşı çıkar. Onun eleştirileri, yalnızca farklı bir yorum getirme amacı taşımaz; aynı zamanda Mu'tezilî düşünceye karşı sistematik bir reddiye niteliği taşır. Bu çalışmanın temel hedefi, Râzî'nin Zemahşerî'ye yönelttiği eleştirilerin nedenlerini ve kapsamını anlamaktır. Bu eleştiriler yalnızca yöntemsel ve yorum farklılıklarına mı dayanmaktadır, yoksa daha derin bir mezhebî ve kelâmî çatışmanın sonucu mudur? Râzî'nin Zemahşerî'ye verdiği cevaplar, tefsir içindeki bir mezhep mücadelesi olarak mı değerlendirilmelidir? Buna bağlı olarak Allah'ın sıfatları, kaza ve kader, rü'yetullah ve fiillerin yaratılması gibi klasik kelâm meseleleri etrafında yürütülen tartışmalar, mezhepler arasındaki düşünsel ayrılıkların tefsire nasıl yansıdığını gözler önüne sermektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Zemahşerî, Fahreddin Râzî, *Keşşâf*, *Mefâtîhu'l-ğayb*.

Abstract

This study explores the intense intellectual debate between al-Zamakhsharî's (d. 538/1144) *al-Kashshāf* and al-Rāzî's (d. 606/1210) *Mafātīh al-Ghayb*. It aims not only to compare the exegetical interpretations of these two prominent scholars but also to uncover the underlying theological, sectarian, and methodological differences that shape their approaches. As a committed Mu'tazilite, al-Zamakhsharî integrates the core principles of his school into *al-Kashshāf*, which stands out for its linguistic and rhetorical excellence while reflecting a rigorous theological orientation. His emphasis on the transcendence of God's attributes (*tanzīh*), divine justice ('*adl*), human free will, and a rational-prophetic balance in understanding revelation demonstrates his effort to ground Mu'tazilite doctrines in the Qur'anic text. Thus, *al-Kashshāf* serves not only as a work of *tafsīr* but also as a vehicle for Mu'tazilite *kalām*. In contrast, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, a prominent representative of Sunni, particularly Ash'arī, theology, both appreciates and rigorously critiques al-Zamakhsharî's exegesis. While acknowledging his linguistic mastery, al-Rāzī challenges many of his theological conclusions. His critiques go beyond interpretive disagreement and often amount to systematic refutations of Mu'tazilite thought. The main objective of this study is to analyze the nature and scope of al-Rāzī's critiques: Are they purely methodological and interpretive, or do they reflect deeper theological and sectarian conflicts? Through the analysis of classical theological issues—such as God's attributes, predestination, divine justice, and human agency—this study demonstrates how differing theological worldviews shaped Qur'anic exegesis in the classical Islamic tradition.

Keywords: Tafsir, al-Zamakhsharî, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, *al-Kashshāf*, *Mafātīh al-Ghayb*.

الخلاصة

تتناول هذه الدراسة الجدل الفكري العميق الذي دار بين الزمخشري (ت. 538/1144) في "الكشاف" والرازي (ت. 606/1210) في "مفاتيح الغيب". ولا تقتصر على مقارنة تفسيريهما للآيات فحسب، بل تهدف كذلك إلى الكشف عن الخلافات الكلامية والمذهبية والمنهجية التي تقف وراء اختلافهما. فالزمخشري، بوصفه عالماً معتزلياً، أبرز في "الكشاف" أصول مذهبه بصورة واضحة؛ إذ يتميز تفسيره بالعناية باللغة والبلاغة والأدب، إلى جانب نزعة كلامية ظاهرة. كما أن تأكيده على مبدأ التنزيه في صفات الله، وعلى العدل، وحرية إرادة الإنسان، وفهم النبوة في إطار التوازن بين العقل والوحي، يعكس سعيه إلى تأصيل العقيدة المعتزلية من خلال آيات القرآن. ومن ثم فإن الكشاف ليس مجرد تفسير، بل هو أيضاً عرضاً للفكر الكلامي المعتزلي في ثوب تفسيرية. أما فخر الدين الرازي، فقد كان مفسراً سننياً ينتمي إلى المدرسة الأشعرية في علم الكلام؛ فهو يقدر الزمخشري من الناحية اللغوية والبلاغية، لكنه يوجه إليه نقداً مكثفاً، لا سيما في المسائل الكلامية. ولا تهدف انتقاداته إلى مجرد تقديم تفسير بديل، بل تتخذ طابع الرد المنهجي على الفكر المعتزلي. وتسعى هذه الدراسة إلى فهم دوافع نقد الرازي للزمخشري وحدوده: أهو قائم على اختلافات منهجية وتفسيرية فحسب، أم أنه ثمرة صراع مذهبي وكلامي أعمق؟ وهل يمكن النظر إلى ردود الرازي بوصفها مظهرًا من مظاهر الجدل المذهبي داخل علم التفسير؟ وفي هذا السياق، تكشف المناقشات المتعلقة بصفات الله، والقضاء والقدر، ورؤية الله، وخلق الأفعال، عن كيفية انعكاس الخلافات الكلامية بين المذاهب في ميدان التفسير.

الكلمات المفتاحية: التفسير، الزمخشري، فخر الدين الرازي، الكشاف، مفاتيح الغيب.

Giriş

Kur'ân tefsirleri, müfessirlerin ilmî birikimlerinin yanı sıra itikadî yaklaşımlarını da yansıtan önemli eserlerdir. Bu noktada, Zemahşerî'nin *Keşşâfı*, klasik tefsir literatüründe yalnızca dilsel incelikleri ve belâgat açısından sunduğu katkılarla değil, aynı zamanda taşıdığı açık kelâmî yönelimlerle de öne çıkmaktadır.¹ Zemahşerî, Mu'tezile mezhebinin mensubu olarak, bu mezhebin temel ilkelerini tefsirinde başarıyla işlemiştir. Bu yönüyle *Keşşâf*, yalnızca bir tefsir eseri değil, aynı zamanda Mu'tezilî düşüncenin Kur'ân âyetleri üzerinden nasıl temellendirildiğini gösteren bir kelâmî metin hüviyetindedir. Bu nedenle bazı âlimler i'tizalî düşünceler içermesi hasebiyle *Keşşâf*'ın okunmasını bile caiz görmemişlerdir.² Bu teorik çerçevenin pratik yansımaları ise, eserin bütününe yayılan bazı temel konular üzerinden daha belirgin hâle gelmektedir.

Eser boyunca Allah'ın sıfatlarıyla ilgili tenzih ilkesine vurgu yapılması, adalet ve tevhid anlayışının merkezde yer alması, insanın özgür iradesinin savunulması ve nübüvvet anlayışında akıl-vahiy dengesinin öne çıkarılması gibi konular, Zemahşerî'nin Mu'tezilî inanç sistemini âyet yorumlarına doğrudan yansıttığını göstermektedir.³

Eserde, Mu'tezile mezhebine uygun âyetler muhkem, aykırı olanlar ise müteşâbih kabul edilerek bu âyetler muhkemlerin ışığında te'vil edilmektedir. Nahiv, belâgat ve zayıf hadisler bu mezhebi desteklemek için araç olarak kullanılmaktadır. Asılsız olma ihtimaline rağmen, irşad amacıyla kıssalara yer verilmiş; ayrıca eser, tasavvuf eleştirileri açısından da önemli bir kaynak niteliğindedir.⁴

Zemahşerî, tefsirinde hem dilin imkânlarını hem de aklın ilkelerini ustalıkla kullanmış, özellikle mecaz, temsil ve tasvirlerin yorumunda başarılı bulunmuştur. Ancak Mu'tezilî görüşlerini Kur'ân'a dayandırmak adına zaman zaman zorlama yorumlara başvurmuş ve bu nedenle birçok âlim tarafından eleştirilmiştir. Ayrıca zayıf rivâyetler kullanması, bazı mezheplere yönelik sert ifadeleri ve Ehl-i sünnet'e yönelik dolaylı eleştirileri de tartışmalara yol açmıştır.⁵ Bu durum, eserin salt bir tefsir çalışmasından öte, kelâmî bir tavrın tefsir diliyle ifadesi olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Bu çerçevede, Sünnî kelâm ekolünün en güçlü temsilcilerinden biri olan Fahreddin Râzî'nin, kendi tefsiri *Mefâtîhu'l-ğayb*'ta Zemahşerî'ye sıkça atıfta bulunması oldukça dikkat çekicidir. Râzî, lügavî ve edebî yönden Zemahşerî'nin ustalığını takdir etmekle birlikte, özellikle kelâmî meselelerde onun görüşlerine karşı ciddi bir eleştirel tutum takınmaktadır. Bu eleştiriler, çoğu zaman doğrudan âyet yorumları üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bunun yanında dikkatli bir okuma, Râzî'nin bu eleştirileriyle yalnızca bir tefsir yöntemine değil, aynı zamanda bir mezhebin düşünsel temellerine de yönelen kapsamlı bir meydan okuma niteliği taşıdığını göstermektedir. Râzî'nin, Zemahşerî'nin görüşlerini aktarıp ardından sistematik şekilde çürütmeye çalışması, iki farklı kelâmî tutum arasındaki zıtlığı görünür kılmaktadır.

¹ İsmail Bayer, *Keşşaf Tefsirinde Belagat Uygulamaları* (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 40.

² Ali Özek, "el-Keşşâf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022), 25/329-330.

³ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an gavami't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil* (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-'Arabî, 1407h, 1986m), 1/345-346, 1/591, 1/666, 2/628.

⁴ Özek, "el-Keşşâf", 25/229.

⁵ Mustafa Öztürk- M. Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44/236.

Bu çerçevede Râzî'nin eleştirilerinin yalnızca metin içi yorum farklılıklarıyla sınırlı kalmadığını aksine daha geniş bir düşünsel ve mezhebî bağlam içerisinde şekillendiğini göstermektedir. Nitekim söz konusu eleştirilerin arka planında kelâmî aidiyetler ve temel kabuller arasındaki derin ayrışmalarla yakından ilişkilidir. Bu durum, meselenin sadece tefsir yöntemine dair bir tartışma değil, aynı zamanda klasik İslam düşüncesinde farklı geleneklerin karşılaşma ve çatışma alanlarından biri olduğunu göstermektedir.

Dolayısıyla bu çalışmanın temel araştırma problemi, Râzî'nin Zemahşerî'ye yönelttiği eleştirilerin arka planını açığa çıkarmaktır. Bu eleştiriler yalnızca metodolojik ve yorum farklarından mı ibarettir, yoksa Sünnî (Eş'arî)-Mu'tezilî tartışmaların tefsir üzerindeki yansımaları mıdır? Râzî'nin yaklaşımı sadece bir müfessir olarak bilgiye dair bir tutumu mu yansıtmaktadır, yoksa kelâmî bir aidiyetin savunusu mu söz konusudur? Gibi soruların cevapları merak edilmektedir. Bu bağlamda, Râzî-Zemahşerî etkileşimi üzerinden, klasik dönem İslam düşüncesinde mezhebî ayrışmaların tefsir faaliyetini nasıl biçimlendirdiği sorusuna cevap aranacaktır. Araştırmanın temel hedeflerinden biri de tefsir metinleri aracılığıyla yürütülen bu düşünsel mücadelenin, kelâmî düşüncelerin aktarımı ve korunmasındaki rolünü açığa çıkarmaktır.

Çalışmanın temel amacı; Fahreddin Râzî'nin Zemahşerî'ye yönelttiği eleştirileri sistematik bir biçimde tespit etmek ve bu eleştirilerin arka planında yatan kelâmî, mezhebî ve yönetsel gerekçeleri çok boyutlu olarak analiz etmektir. Bu genel amaç doğrultusunda, Râzî'nin söz konusu eleştirilerinin mahiyeti daha yakından incelendiğinde dikkat çekici bazı hususlar ortaya çıkmaktadır. Râzî'nin *Mefâtihü'l-jayb* adlı tefsirinde Zemahşerî'ye yönelik yaptığı eleştiriler, ilk bakışta belirli âyet yorumlarına yönelik teknik karşı çıkışlar gibi görünse de derinlemesine bir inceleme bu eleştirilerin çoğunlukla kelâmî kabullerle şekillendiğini ortaya koymak ve söz konusu eleştirilerin kelâmî temellerini çok boyutlu olarak incelemektir.

Özellikle felsefî metinlerin tercümesiyle başlayan süreçte metafizik, mantık ve tabiat ilimlerinin İslâm düşünce dünyasında yaygınlık kazanmasıyla Mu'tezile mezhebi ön plana çıkmıştır. Tevhid, adalet, insan fiillerinde hür irade, aklın bağımsızlığı ve ahlâkî sorumluluk gibi temel ilkeler etrafında şekillenen tartışmalarda Mu'tezile'nin etkili bir konuma yükselmesi, Ehl-i sünnet düşüncesi üzerinde bir savunma ve cevap verme zorunluluğu doğurmuştur.⁶ Râzî'nin Zemahşerî'ye yönelik eleştirel yaklaşımının yalnızca tefsirle sınırlı olmayıp, kelâmî arka planla da yakından ilişkili olduğu ortaya konulmayı amaçlamaktadır.

Bu çerçevede, çalışmada öncelikli olarak Râzî'nin eleştirilerinin tematik haritası çıkarılacaktır. Hangi âyet bağlamlarında, hangi konular üzerine eleştiri yönelttiği, bu konuların Mu'tezile'nin öğretisine olan ilişkisi, eleştirilerin sıklığı ve üslubu gibi unsurlar analiz edilecektir. Özellikle Allah'ın sıfatları, kaza ve kader, ahirette Allah'ın görülüp görülemeyeceği, insan fiillerinin yaratılması ve nübüvvetin doğası gibi klasik kelâm konularında Râzî'nin karşı görüşlerinin nasıl bir argümanla inşa edildiği tespit edilecektir. Bu tespitler, Râzî'nin sadece Zemahşerî'nin yorumlarını çürütmeye çalışmadığını, aynı zamanda Eş'arî geleneğin temel ilkelerini müdafaa ettiğini gösterecektir. Dolayısıyla çalışma, Râzî'nin tefsir eleştirilerini kelâmî bir müdahale ve mezhebî bir savunma hattı olarak değerlendirme imkânını da sunacaktır.

Ayrıca, bu eleştirilerin yalnızca mezhebî farklılıklardan mı kaynaklandığı, yoksa daha derin bir yönetsel ayrışmanın örneğinin dilsel yoruma verilen önem, aklî yorumun sınırları, nakil-akıl ilişkisi gibi meselelerdeki yaklaşım farklarının bir ürünü mü olduğu da önemli bir

⁶ 'Abdü'l-Mun'im en-Nemr, *İlmu't-Tefsîr: Keyfe Neş'e ve Tetavvera Hattâ İntehâ ilâ 'Aşrinâ'l-Hâdir* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1405), 124.

tartışma başlığı olarak ele alınacaktır. Zemahşerî’nin Kur’ân’ı yorumlarken dil ve mantık temelli bir sistem kurması ile Râzî’nin buna karşılık akıl ve nakil arasında daha temkinli bir denge kurmaya çalışması, sadece mezheplerin değil, epistemolojik tercihlerin de çatıştığını göstermektedir.

Bu bağlamda çalışmanın kapsamı, yalnızca iki müfessirin âyet yorumlarını karşılaştırmakla sınırlı kalmayacak; aynı zamanda klasik İslam düşüncesindeki kelâmî tartışmaların tefsir metinlerine nasıl sirâyet ettiğini, tefsirin bir mezhebî kimlik inşası aracı olarak nasıl işlev gördüğünü de ortaya koyacaktır. Böylece Râzî’nin Zemahşerî’ye yönelik eleştirilerinin bireysel bir değerlendirme değil, daha geniş bir ilmî geleneğin, mezhebî reflekslerin ve kelâmî stratejilerin bir uzantısı olduğu sonucuna ulaşılabilecektir. Bu yönüyle çalışma hem tefsir hem de kelâm literatürüne katkı sağlayacak, mezhebî düşüncenin Kur’ân yorumunu nasıl şekillendirdiği, hangi yöntemsel araçlarla bunu yaptığı ve bu süreçte hangi tartışma alanlarının öne çıktığı konusunda daha sistematik bir bakış açısı sunacaktır.

Araştırma, esas olarak karşılaştırmalı tefsir analizi yöntemine dayanmaktadır. Temel kaynaklar olarak Zemahşerî’nin *Keşşâf* ve Fahreddin Râzî’nin *Mefâtîhu’l-ğayb* adlı tefsirleri alınacaktır. Her iki müfessirin aynı âyetler üzerine yaptığı yorumlar karşılaştırmalı olarak incelenecek ve bu inceleme aracılığıyla Râzî’nin, Zemahşerî’ye yönelik eleştirileri sistematik biçimde ortaya konacaktır. İnceleme sürecinde, Râzî’nin Zemahşerî’yi doğrudan ismiyle hedef aldığı pasajların yanı sıra, ismi geçmeden yapılan dolaylı eleştiriler de dikkate alınacak; böylece Râzî’nin tefsiri içerisindeki tüm polemik alanları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Metinler arası karşılaştırma sırasında yalnızca yorumlar arasındaki farklar değil, aynı zamanda kullanılan dil, mantıksal çıkarımlar, delil yapıları ve tefsir metodolojisindeki ayrışmalar da analiz edilecektir. Özellikle Zemahşerî’nin dilsel belâgat temelli yorumlarının altına yerleştirdiği kelâmî kabuller ile Râzî’nin bu yorumlara karşı geliştirdiği karşı argümanlar detaylandırılacaktır. Bu çerçevede yapılacak incelemeler, iki müfessirin temsil ettiği Mu‘tezilî ve Eş‘arî kelâm geleneklerinin tefsir anlayışına nasıl yansıdığını ve bu düşünce sistemlerine ait ilkelerin tefsirlerinde nasıl tezahür ettiğini ortaya koyacaktır. Bu bağlamda, Zemahşerî’nin insan fiilleri konusunda cebr anlayışına karşı geliştirdiği özgür irade vurgusu ile Râzî’nin buna yönelik eleştirileri, yalnızca âyet yorumuna ilişkin bir farklılık değil, aynı zamanda iki mezhep arasındaki kelâmî ayrışmanın tefsir metnine yansması olarak değerlendirilecektir.

Bununla birlikte, çalışma yalnızca yorum farklarını ortaya koymakla yetinmeyecek, eleştirilerin taşıdığı kelâmî göndermeleri de çözümlenmeye çalışacaktır. Bu doğrultuda, her iki müfessirin kelâmî görüşleri arka plan bilgisi olarak değerlendirilecek; Mu‘tezile ve Eş‘arîlik arasındaki temel tartışma alanları (Allah’ın sıfatları, fiillerin halkı, rü’yetullah, adalet, nübüvvet gibi konular) bağlamında yorumlar çözümlenecektir. Böylece sadece âyetlerin anlamı üzerinden değil, yorumun arkasındaki düşünsel zemin üzerinden de bir değerlendirme yapılacaktır.

Ayrıca Râzî’nin eleştirilerinde kullandığı metodolojik argümanlar, onun düşünce sistemini anlamak açısından ayrı bir inceleme alanı oluşturacaktır. Râzî’nin, Zemahşerî’ye yönelttiği eleştirileri hangi delillendirme biçimleriyle temellendirdiği, mantıksal çıkarımlarında nasıl bir yapı izlediği ve yorumlarını hangi epistemolojik öncüllere dayandırdığı detaylandırılacaktır. Râzî’nin akıl ve nakil arasında kurduğu denge, rivâyet ve dirâyet yöntemlerine yaklaşımı, kelâm ile tefsir arasındaki ilişkiyi nasıl kurduğu gibi sorular, bu analiz kapsamında ele alınacaktır. Bu çerçevede, çalışmada sadece iki müfessir arasındaki bir polemik değil, aynı zamanda klasik dönemdeki İslamî ilimlerin (tefsir, kelâm, mantık) nasıl iç içe geçtiği ve birbirini nasıl

etkilediği de göz önünde bulundurulacaktır. Bu minvalde metodolojik çerçeve ortaya konduktan sonra, literatürde Zemahşerî ve Râzî üzerine yapılmış çalışmalar incelenerek mevcut araştırmanın bu birikim içerisindeki yeri ve özgün yönü belirginleştirilecektir.

Zemahşerî ve Râzî ile ilgili bugüne kadar pekçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırma her iki müfessir arasındaki düşünsel farklılığı ortaya koyması açısından yapılan araştırmalardan ayrılmaktadır. Örnek olması bakımından bu meyanda şu çalışmalar zikredilebilir: İsa Kanik'in "*Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmine Yaklaşımı*" adlı makale: Bu çalışmada yazar, Zemahşerî'nin *Keşşâf* tefsirinde âyet ve sûreler arasındaki anlam ve üslûp ilişkilerini münâsebâtü'l-Kur'ân'ı nasıl ele aldığını incelemektedir. Zemahşerî'nin bu ilişkilere kimi zaman terimlerle, kimi zaman sorularla ve bağlaçlarla dikkat çekerek sistemli ama yorum gerektiren bir yaklaşım benimsediği ortaya konmaktadır.⁷ Hasan Türkmen'in "*Zemahşerî'nin Ru'yetullah Görüşü Üzerine Bir Deneme*" adlı makalesi: Zemahşerî'nin tevhid ilkesini merkeze alarak Allah'ın birliği, sıfatları ve âlemle ilişkisini nasıl açıkladığını anlatır. Ayrıca Zemahşerî'nin, Allah'ın duyularla görülemeyeceğini savunarak bu görüşünü aklî ve Kur'ânî delillerle temellendirme biçimini ele almıştır.⁸ Özkan Tekin'in "*Fahreddin Râzî'nin İnsan Fiilleri Teorisi*". Adlı makale; Râzî'nin insan fiilleri teorisini inceleyerek onun Cebriyye ve Mu'tezile'yi eleştirirken kısmen Eş'arîlikten uzaklaşıp Mâtürîdîliğe yaklaştığını ortaya koymaktadır. Makalede Râzî'nin, insanın özgür görüldüğü fakat aslında zorunluluk içinde hareket ettiği görüşünü benimsediğini vurgulamaktadır.⁹ Harun Ögmüş'ün "*Râzî'nin Tefsirinde Eş'arîliğin Etkisi (Allah'ın Fiillerinin Amaca Bağlanması Çerçevesinde)*" adlı makalesi, Allah'ın fiillerinin amaca bağlı olup olmadığı tartışmasında farklı görüşleri özetleyip, Râzî'nin tefsirinde konuya yaklaşımını ele almıştır.¹⁰

Sonuç olarak bu yöntemsel yaklaşım, yalnızca metinleri karşılaştırmakla sınırlı kalmayacak; Zemahşerî ve Râzî özelinde klasik İslam düşüncesinde yorumun mezhebî ve kelâmî temelleriyle nasıl iç içe geçtiğini bütüncül bir biçimde ortaya koyacaktır. Böylece çalışma, sadece bir tefsir analizi değil, aynı zamanda dönemselsel bir entelektüel atmosferin çözümlenmesine katkı sağlayacaktır.

1. *Keşşâf*'in Tefsir Geleneğindeki Yeri

Zemahşerî, klasik İslamî ilimlerde özellikle de tefsir ilminde önemli yere sahip olan meşhur bir âlimdir. Tefsir alanındaki eseri *Keşşâf* hem yöntem hem de içerik bakımından dikkat çeken özgün bir çalışma olarak öne çıkmaktadır. Kur'ân'ın anlamını ortaya koymada dilsel incelikleri merkeze alan bu eser, belâgat, nahiv ve i'câz unsurlarını sistemli bir biçimde kullanarak tefsir geleneğine yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu yönüyle *Keşşâf*, yalnızca bir tefsir olmanın ötesinde, aynı zamanda dil ve edebiyat temelli bir yorum modeli sunmaktadır. Bununla birlikte, Zemahşerî'nin Mu'tezilî kimliği eserin yorum çerçevesine önemli ölçüde yansımış, bu durum da eserin hem yoğun ilgi görmesine hem de çeşitli eleştirilere konu olmasına neden olmuştur. Nitekim sonraki dönemlerde birçok Sünnî müfessir bu eserden faydalanmış,

⁷ İsa Kanik, "Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmine Yaklaşımı", *Dergiabant* 13/2 (30 Kasım 2025), 365-382.

⁸ Hasan Türkmen, "Zemahşerî'nin Ru'yetullah Görüşü Üzerine Bir Deneme", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/16 (31 Aralık 2019), 171-193.

⁹ Özkan Tekin, "Fahreddin Râzî'nin İnsan Fiilleri Teorisi", *Danışname Beşerî ve Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (20 Mart 2022), 51-77.

¹⁰ Harun Ögmüş, "Râzî'nin Tefsirinde Eş'arîliğin Etkisi (Allah'ın Fiillerinin Amaca Bağlanması Çerçevesinde)", *Bilimname* 2014/1 (06 Ağustos 2014), 51-69.

ancak bazı itikadî yaklaşımlarını tenkit etmekten geri durmamıştır. Bu bağlamda *Keşşâf*, tefsir tarihinde etkisi, tartışmaları ve ilmî mirasıyla ayrıcalıklı bir konumda yer almaktadır.¹¹

Zemahşerî, kelâmî olarak Mu'tezile mezhebine mensuptur, bu da onun tefsir anlayışında açıkça görülmektedir. Mu'tezilî düşünce, özellikle şu beş temel prensip üzerinde yoğunlaşmaktadır: Tevhid, Adalet, va'd ve va'id, el-menzile beyne'l-menziletayn, emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker. Zemahşerî bu prensiplere uygun olarak tefsirini yapmaktadır.¹²

Sünnî âlimlerin çoğu, Mu'tezilî görüşlere uygun yorumlar yapma uğruna zahirî anlamaların terk edilmesi, yersiz te'viller yapılması, velilerin sert biçimde eleştirilmesi ve Ehl-i sünnet'e üstü kapalı ağır ithamlarda bulunulması gibi sebeplerle *Keşşâf*'ı eleştirmiştir.¹³

Bu ilkeler, Zemahşerî'nin tefsirinde özellikle adalet, kulun fiilleri, Allah'ın hikmeti ve mucize anlayışı gibi yerlerde kendini göstermektedir. Örneğin, Kur'an'daki bazı âyetlerde "*Allah dilediğini saptırır, dilediğini hidâyete erdirir*"¹⁴ şeklindeki ifadeler, Zemahşerî tarafından Mu'tezilî irade hürriyeti anlayışına uygun şekilde yorumlanmaktadır. Bu âyetin tefsirinde ise Zemahşerî, Kur'an'ın mesajını çok yönlü bir yaklaşımla ele almaktadır. Öncelikle, hidâyet ve dalâletin Allah'ın iradesine bağlı olduğu yönündeki teolojik bir gerçeği vurgulamaktadır. Ardından, Peygamber'i inkâr eden kimseler için üzülmemesi gerektiğini belirterek, psikolojik bir uyarıda bulunmaktadır. Bu uyarıyı ise, âyetin dil yapısını derinlemesine inceleyerek nahiv kuralları, mef'ûl leh ve hâl gibi dilbilgisel unsurlar üzerinden temellendirmektedir. Ayrıca anlamı güçlendirmek amacıyla Arap şiirinden beyitler getirerek yorumunu edebî örneklerle desteklemektedir. Böylece Zemahşerî, kelâmî, psikolojik ve belâgî boyutları bir araya getiren bütüncül bir tefsir yöntemi ortaya koymaktadır.¹⁵ Ancak Zemahşerî, mezhebî görüşlerini doğrudan dikte ettirmek yerine, çoğu zaman dilsel ve mantıksal argümanlar ile bunu incelikli bir şekilde yapmaktadır.

2. Fahreddin Râzî ve Mefâtîhu'l-ğayb

Râzî, üstün zekâsı ve çok yönlü ilmiyle tanınan; kelâm, tefsir, felsefe, mantık gibi birçok alanda eserler vermiş XII. yüzyılın önde gelen âlimlerindedir.¹⁶ İlmi derinliği sayesinde tüm tefsir ekollerinden istifade eden Râzî, lügat, nüzûl sebepleri, kıraat farklılıkları ve fikhî görüşler konusunda sahabe ve tâbiîn rivâyetlerine başvurmuş, özellikle İbn Abbas'tan gelen rivâyetlere önem vermiştir. Ancak zayıf bulduğu rivâyetleri eleştirmiş, rivâyetler arasında tercihte bulunmuş, bazen de sahabenin rivâyette güvenilirliğine rağmen akli sahabe rivâyetinin üstüne çıkarılmıştır.¹⁷ Eş'arî (ö. 324/935), Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi kelâm âlimlerinden ve Taberî (ö. 310/923) gibi müfessirlerden etkilenmiş; ayrıca Mu'tezile ve Zemahşerî gibi isimlerden dil, edebiyat ve belâgat konularında yararlanmışır.¹⁸ Döneminin akli ve nakli ilimlerine hâkim olduğu net bir şekilde görülmektedir.

¹¹ Özek, "el-Keşşâf", 25/329.

¹² Mehmet Dağ, "Zemahşerî Özelinde Kur'an'ın Mutezilî Yorumuna Eleştiriler -Ekmelüddin Bâbertî Örneği-", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (31 Aralık 2013), 80.

¹³ Özek, "el-Keşşâf", 25/330.

¹⁴ el-Fâtır 35/8.

¹⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/600.

¹⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 12/90.

¹⁷ Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Dâr İhyâü't-Türâsi'l-'Arabî: Beyrut, 2000), 6/424.

¹⁸ Zeki Yıldırım, *Razi'nin Et-Tefsiru'l-Kebir'indeki fıkah uygulaması* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1997), 23.

Fahreddin Râzî'nin *Mefâtîhu'l-ğayb* diğer adıyla *et-Tefsîru'l-Kebîr* eseri, klasik tefsir geleneğinde hem kelâmî hem de felsefî açımlarıyla dikkat çeken, çok yönlü, birçok ilmi içinde barındıran zengin ve etkili bir tefsirdir. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* tefsirini kaleme alırken temel amacının, akıl ve mantık ilkeleri doğrultusunda Kur'an'a yöneltilen eleştirileri bertaraf etmek, İslâm inancını aklî delillerle temellendirerek güçlendirmek ve bu inanca karşı ileri sürülen görüşleri sistemli bir şekilde reddetmek olduğunu açıkça ifade etmiştir.¹⁹ Bu doğrultuda o, yalnızca naklî rivayetlerle yetinmeyip, kelâm ve felsefenin imkânlarından da yararlanarak Kur'an âyetlerini derinlemesine tahlil etmeye yönelmiştir. Râzî'nin yaklaşımında, özellikle dönemin fikrî tartışmalarına cevap verme, şüpheleri giderme ve İslâmî hakikatleri rasyonel bir zeminde savunma çabası belirgin şekilde öne çıkmaktadır. Bu yönüyle eser, hem savunmacı bir karakter taşımakta hem de eleştirel düşünceyi teşvik eden bir tefsir anlayışını yansıtmaktadır.

Eserini yazarken Mushaf tertibini esas almış, her surenin tefsirini bir kitap gibi düzenlemiş; bu kitapları baplara, bapları da meselelere ayırmıştır. Meseleleri ise alt başlıklarla detaylandırmıştır. Râzî tefsire çoğunlukla âyetler arası ilişkiyle başlar; ardından kıraat, dilbilgisi ve anlam yönleriyle âyeti detaylı şekilde açıklamaktadır.²⁰ Râzî, önceki müfessirlerin görüşlerini aktarmakla birlikte, tefsirinde kendi ilmî kimliğini belirgin şekilde ortaya koymaktadır. Görüşleri tartışır, tercihlerde bulunur ve daha çok dirâyet metodunu kullanmaktadır.

Bu doğrultuda, Râzî'nin *Mefâtîhu'l-ğayb*'i, tefsir geleneğinde akıl ve nakli mezceden yaklaşımıyla öne çıkan, kelâmî ve felsefî derinliği yüksek bir yorum modeli sunmaktadır. Râzî'nin sistematik yöntemi, âyetler arası irtibatı gözetmesi, dilsel tahlilleri ve farklı görüşleri eleştirel bir süzgeçten geçirerek değerlendirmesi, eseri yalnızca bir tefsir olmaktan çıkarıp çok yönlü bir ilmî kaynak hâline getirmiştir. Bu bağlamda *Mefâtîhu'l-ğayb*, dirâyet tefsirinin zirve örneklerinden biri olarak hem kendi döneminde hem de sonraki süreçte tefsir çalışmalarına yön veren temel eserlerden biri olma niteliğini sürdürmektedir.

2.1 Eş'arî Kelâmı ile Tefsiri Bütünleştirilmesi

Fahreddin Râzî, Ehl-i sünnetin kelâmî ekollerinden biri olan Eş'arîliği benimsemiş ve bu düşünceyi tefsirine açık şekilde yansıtmıştır. Onun tefsir anlayışı, sadece âyetlerin dilsel ya da rivâyet yönlü açıklamasıyla sınırlı kalmaz; aynı zamanda aklî yorumları, kelâmî tartışmaları²¹ ve felsefî değerlendirmeleri de içermektedir.²² Bu yönüyle *Mefâtîhu'l-ğayb*, felsefe, kelâm ilmi ve tefsirin birleşiminin güzel bir örneğini sunmaktadır.

Fahreddin Râzî, temel olarak Eş'ariyye mezhebine bağlı kalmış, bilgi, ulûhiyyet, kader, nübüvvet ve âhiret gibi konularda klasik görüşleri sorgulamış; özellikle Kur'an merkezli delilleri ön plana çıkarmıştır. Allah'ın sıfatları, kader anlayışı ve ruhun ölümsüzlüğü gibi meselelerde hem kelâm hem felsefeden yararlanmış; zamanla Mu'tezile ve Mâtürîdî çizgisine yakın görüşler de benimsemiştir. Nübüvveti sadece mucizeyle değil, sosyolojik ve aklî gerekçelerle de temellendirmiştir. Eserleriyle sonraki kelâmcıları ve müfessirleri derinden etkilemiş buna rağmen farklı mezheplerden pek çok âlim tarafından eleştirilmişse de kendinden sonraki müfessirler üzerinde büyük etkiler bırakmıştır.²³

¹⁹ Lütfullah Cebeci, "Mefâtîhu'l-ğayb", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 28/348.

²⁰ Cebeci, "Mefâtîhu'l-ğayb", 28/349.

²¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 1/36, 1/100, 19/28, 24/429.

²² Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 1/36, 13/14, 2/337, 21/454.

²³ Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 12/90-93.

Bu bilgilere ek olarak, farklı kelâm mezheplerinin Mu'tezile, Mâtürîdiyye, Kerramiyye ve diğer mezheplerin görüşlerini de detaylıca analiz eder, çoğu zaman bunlara karşı Eş'arî bakış açısıyla cevaplar geliştirir.²⁴ Bu yönüyle, *Mefâtîhu'l-ğayb*, tefsir ilminde aklî derinlik arayanlar için önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.

2. 2. Zemahşerî'ye Yaklaşım Tarzı

Râzî, Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ına oldukça aşinadır ve *Mefâtîhu'l-ğayb*'ta ona sık sık Sahibu'l-keşşaf adıyla atıfta bulunur. Zemahşerî'nin belâgat, dil ve edebiyat konularındaki yetkinliğini takdir eder, hatta yer yer onun yorumlarını aynen aktarmaktadır. Ancak, Zemahşerî'nin Mu'tezilî akîdesi nedeniyle yaptığı kelâmî te'villeri çoğu zaman eleştirir ve bu yorumlara mensubu olduğu Eş'arî mezhebinin bakış açısıyla karşılık vermektedir. Zemahşerî'nin Allah'ın sıfatlarını tevîl etmesi meselesinde Mu'tezile'ye yakın görüşler sunması, İnsanın fiillerinin yaratıcısı olduğu şeklindeki anlayışı, Râzî tarafından şiddetli bir şekilde tenkit edilmektedir. Ancak bu eleştiriler, hakaret veya reddiye tarzında değil, ilmî ve metodik bir şekilde yapılmaktadır. Râzî, Zemahşerî'nin özellikle dilsel ve belâgî katkılarını tefsire kazandıran öncü yönünü kabul ederken, kelâmî hatalarını düzeltme çabası içindedir.²⁵ Bu tavır, onun ne ölçüde eleştirel ama dengeli bir yaklaşım benimsediğini ve bu alanda ne kadar yetkin olduğunu göstermektedir. Râzî, bu konulara tefsirinde sistematik olarak yer vererek gayet makul ve muteber izahlar yapmaktadır. Kimi zaman da farazî istifhamlarla muhtemel cevaplar vererek aktif bir anlatım üslûbunu tercih etmektedir.

3. Râzî'nin Yaşadığı Dönem, İlmî Gelenekler ve Mezhebî Arka Plan

Müfessirlerin yaşadıkları dönemlerdeki ilmî, siyasi, kültürel ve tarihi gelişmeler onların Kur'an yorumlarını etkilemiştir.²⁶ Kur'an tefsiri yapmak için belli ilimlere sahip olmak gerekir ve bu şartlar tarih içinde değişip gelişmiştir.²⁷

Fahreddin Râzî, İslam dünyasında hem siyasi istikrarsızlıkların hem de dış tehditlerin yoğunlaştığı zorlu bir dönemde yaşamıştır. Mezhepler arası gerilimler artmış, bu çekişmeler sadece farklı mezhepler arasında değil, her bir mezhebin kendi içyapısında da bölünmelere ve çatışmalara yol açmıştır.²⁸ Râzî, bu karışık ortamda güçlü bir entelektüel duruş sergileyerek hem kelâmî hem de felsefî mirası sorgulayıp yeniden yorumlamış, döneminin fikrî çalkantılarına derin katkılarda bulunmuştur.

Kur'an-ı Kerim belâgati açısından yüksek bir konuma sahiptir. Bununla beraber Kur'an'da evrenle ilgili birçok âyet yer alır ki, bunlar onun bilimsel bir konumunun olduğuna da işaret eder. Bu yönüyle Kur'an'ı anlamak sadece edebî yöntemlerle değil, modern bilimle de mümkündür. Râzî, sahip olduğu bilimsel bilgiyle bu âyetlerin derinliğini kavramaya çalışmış, Kur'an'ın hem belâgat hem de ilmî yönünü açıklamaya gayret etmiştir.²⁹

Râzî, bu anlayışla tefsir çalışmalarını yürütmüş ve geleneksel yorumlara alışkın olanların eleştirilerine rağmen yönteminden vazgeçmemiştir. Fatıha sûresinin mukaddimesinde

²⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14/353, 24/492, 24/593, 27/612.

²⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 2/265, 2/304, 3/615, 4/72, 7/69, 9/479, 11/290,14/323.

²⁶ Betül Mutlu- İbrahim Görener, "Kur'an'ın Anlaşılmasında Müfessirlerin Yaşadığı Dönemin ve Coğrafyanın Tefsirine Etkisi", *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/2 (31 Aralık 2024), 70-90.

²⁷ Mesut Kaya, "Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği -Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-", *Marife* 13/3 (31 Aralık 2013), 9-31.

²⁸ İzzeddin Ebü'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417), 2/271-303.

²⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 2/352, 6/527, 10/152.

derin anlamlar içeren âyetlerin, cahil ve inatçı kimseler tarafından yüzeysel ve anlamsız düşünceler ve nakillerle aktarılıp değersizleştirilmesini eleştirmiş, bu kişilerin hakikati anlayacak bilgi ve basiretten yoksun oldukları için, onu kendi dar anlayışlarına göre yanlış yorumladıklarını zikretmiştir.³⁰ Böylece Râzî geleneksel yorumlara karşı eleştirilere rağmen kendi tefsir yönteminden vazgeçmediği belirtilmiş, Kur'ân âyetlerinin anlamını sığ düşüncelerle yorumlayan cahil kişileri eleştirerek, onların hakikati anlayacak donanıma sahip olmadıklarını ifade etmiştir.

Mu'tezilî âlimler, özellikle dil, belâgat ve akılcı yorum yöntemleriyle önemli bir entelektüel etki oluşturmuşlardır. Bu düşünsel ortamda Ehl-i sünnetin önde gelen isimleri, Mu'tezilî yaklaşımlara karşı yalnızca geleneksel yöntemlerle yetinmeyip, aklî ve mantıkî delillere dayanan cevaplar geliştirme ihtiyacı duymuşlardır.³¹ Bu dönemde, felsefe, mantık, doğa bilimleri ve astronomi gibi aklî ilimlere büyük rağbet olduğu görülmektedir. Mu'tezile mensupları bu alanlardaki birikimleriyle öne çıkmakta, dinî ve aklî ilimleri bir arada bilmenin gerçek âlim olmanın şartı olduğunu savunmuşlardır. Bu yaklaşım, Ehl-i sünnet âlimleri arasında bu alanlarda geri kalındığı düşüncesini doğurmuş ve onları da söz konusu ilimlere yönelmeye sevk etmiştir.³² İşte bu ilmî uyanışın öncülerinden, aklî bilimlere ilgi duymaya başlayan Râzî idi. Hem dinî hem felsefî alanlardaki derin bilgisiyse, döneminin düşünsel meydan okumalarına karşı güçlü bir duruş sergilemiştir.

Özellikle Râzî'nin Zemahşerî'nin *Keşşâf* adlı eserinden alıntılar yapıp ardından bu görüşleri sistematik biçimde eleştirme yöntemi, yaşadığı dönemin ilmî ve fikrî atmosferi göz önüne alındığında daha iyi anlaşılacaktır. 12. yüzyıl, Mu'tezile'nin aklî yöntemlerle güç kazandığı, felsefe ve mantığın İslâmî ilimlerde etkili olduğu bir dönemdi. Zemahşerî gibi Râzî'nin yöntemi, bu ihtiyacın bir yansımasıdır. O, Zemahşerî'nin fikirlerini doğrudan aktararak hem karşıt görüşü doğru biçimde ortaya koyma hem de bunu aklî ve naklî delillerle çürütme yolunu tercih etmiştir.

Râzî çeşitli ilim dallarında derinleşmiş, bidat ehline, özellikle Mu'tezile ve kollarına karşı güçlü delillerle mücadele etmiş, onların görüşlerini çürütmüş ve etkilerini azaltmıştır. Onun ilmî gücü sayesinde İslam toplumu güçlenmiş, sapkın fikirler zayıflamıştır.³³ Ele aldığı meseleyi sistematik bir şekilde incelemiş, önce konuyu tüm yönleriyle ortaya koymuş, sonra ana başlıklar ve alt başlıklar halinde sınıflandırmış, delillerini hem naklî hem aklî yollarla sunmuştur. Böylece, konuyla bağlantılı hiçbir ayrıntıyı dışarıda bırakmamıştır.³⁴ Karşı tarafın tüm argümanlarına vakıf olduğunu gösterip delilleriyle izale etmiştir.

Râzî'nin takip ettiği bu metot, dönemin tartışma geleneği içinde hem ilmî bir ciddiyet hem de entelektüel bir meydan okuma anlamı taşımaktadır. Ancak Râzî'nin Zemahşerî'den etkilenmemesi de mümkün değildi; çünkü onun dilsel ve edebî çözümlenmeleri, içinde yaşadığı dönemin en güçlü yorumları arasında yer almaktadır. Dolayısıyla Râzî, bir yandan Mu'tezile'yi eleştirirken, öte yandan onların araçlarını kullanarak Ehl-i sünnet düşüncesini daha güçlü bir

³⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 1/21.

³¹ Muhammed Muhammed Ebû Zehv, *El-Hadîs ve'l-Muhaddisûn – İnâyetü'l-Ummeti'l-İslâmiyye bi's-Sünneti'n-Nebeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr el-'Arabî, 1378), 327.

³² Nemr, *İlmü't-Tefsîr: Keyfe Neşe'e ve Tetavvera Hattâ İntehâ ilâ 'Asrinâ'l-Hâdir*, 123-124.

³³ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ* (ed-Dammam: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1413), 8/82.

³⁴ Ebû Zer Ahmed b. İbrâhîm b. Muhammed b. Halîl el-'Acemî, *Kunûzü'z-Zehb fi Târîhi Haleb* (Halep: Dârü'l-Kalem, 1417), 2/83.

temele oturtmayı hedeflemiştir. Bu yönüyle Râzî'nin yaklaşımı, dönemin fikrî gerilimlerini yansıtan savunucu ama aynı zamanda dönüştürücü bir strateji olarak değerlendirilebilir.

4. Zemahşerî ve Râzî Tefsirlerinde Benzerlik ve Ayrışma

Zemahşerî ve Râzî'nin tefsirlerinde, edebî derinlik, bazı Kur'ân ilimleri açısından önemli benzerlikler bulunmakla birlikte, mezhebî yaklaşımlar söz konusu olduğunda belirgin ayrışmalar göze çarpmaktadır.

Râzî, tefsirinde Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ına sık sık atıfta bulunmaktadır. Bu durum başta İbn Teymiyye (ö. 728/1328) olmak üzere İbnü'l-Cevzî (ö.656/1258), Esîrüddin el-Ebherî (ö.663/1265), Nasîrüddîn-i Tûsî (ö.672/1274), Sirâceddin el-Urmevî (ö.682/1283) ve Zehebî (ö.748/ 1347) gibi farklı mezheplere mensup âlimler tarafından eleştirilmiştir.³⁵ Özellikle Râzî'nin dirâyeti temele alıp tefsir yapması İbn Teymiyye ve Zehebî gibi âlimlerde Râzî'nin Zemahşerî'ye bağlı olduğu veya onun görüşlerini benimsediği izlenimini doğurmuştur.³⁶ Ancak dikkatli bir inceleme, Râzî'nin Zemahşerî'yi olduğu gibi kabul etmektense, onu eleştirel bir süzgeçten geçirdiğini ve özellikle Mu'tezilî görüşlerine karşı ciddi bir tavır aldığını ortaya koymaktadır. Râzî, aklı esas alarak düşündüğü ve filozofları eleştirmekten çekinmediği için özgür bir düşünce yapısına sahiptir. Bu tavır, ona karşı olan İbn Teymiyye tarafından bile ilmi ahlaka sahip biri olarak görülmesini sağlamıştır.³⁷

Zemahşerî'nin dilsel inceliklerini ve edebî tahlillerini takdir eden ve dayanak olarak kullanan Râzî, aynı zamanda bu anlatımların altında yatan itikadî zemini eleştirip, *Keşşâf*'ı adeta bir malzeme kaynağı olarak kullanmaktadır.³⁸ Bu yönüyle Râzî'nin, Zemahşerî'ye bağlı değil; onu bilinçli biçimde araçsallaştırdığı ve kendi kelâmî çizgisine göre yeniden yorumladığı söylenebilir.

Râzî'nin eleştirileri, yalnızca bir düşünsel çözümleme değil, aynı zamanda Ehl-i sünnet geleneğini savunmaya yönelik bilinçli bir çabanın ürünü olarak da değerlendirilebilir. Râzî'nin tefsirindeki polemiksel dil, çoğu zaman sadece bireysel görüş farklarını değil, mezhepler arası derin itikadî ayrılıkları da yansıtmaktadır.³⁹ Mu'tezile, Cehmiyye ve Bâtınîlik gibi gruplara yönelttiği eleştiriler,⁴⁰ sadece bilimsel bir karşı çıkış değil, aynı zamanda Ehl-i sünnet kelâmının temel esaslarını koruma ve müdafaa etme çabası olarak okunabilir. Zemahşerî gibi güçlü bir Mu'tezilî otoritenin dilsel tahlillerinden faydalanırken, onun itikadi görüşlerini sistemli bir şekilde çürütmeye çalışması da bu bağlamda anlam kazanmaktadır. Dolayısıyla Râzî'nin tefsiri, sadece bir açıklama metni değil, Ehl-i sünnet inanç sisteminin aklî ve naklî temellendirmelerini içeren bir savunma metni niteliği de taşımaktadır.

Her iki müfessirin tefsir anlayışında ortak bir nokta olarak, Kur'ân'ın edebî yönüne yaklaşım biçimleri ve özellikle onun nazmına verdikleri önem dikkat çekmektedir. Zemahşerî ve Râzî, mezhebî farklılıklarına rağmen Kur'ân'ın nazmı ve edebî yapısına verdikleri önem bakımından ortak bir zeminde buluşurlar. Her iki müfessir de Kur'ân'ın lafzî yapısının mucizevîliğine dikkat çeker ve âyetlerdeki gramer yapıları, kelime seçimleri, anlam ilişkileri gibi konuları

³⁵ Faruk Sancar, "Ehl-i Hadis'in Kelâmî Akılcılığa Bakışı: İbn Teymiyye'nin Râzî'ye Yönelik Metodik Eleştirileri Üzerinden Bir Okuma", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015), 225.

³⁶ Yasin Ceylan, "Fahreddin Râzî'nin 'Mefâtihü'l-ğayb' Tefsiri Üzerine Bazı Mulâhazalar", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 3 (1987), 49.

³⁷ Takiyyü'd-Dîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdü'l-Halîm b. Abdü's-Selâm b. Abdullah b. Ebî'l-Kâsım b. Muhammed İbn Teymiyye, *Mecmû' u'l-Fetâvâ* (Medine: Mecme' u'l-Melik Fehd li-Tıbbâ' ati'l-Muşâfî'ş-Şerîf, 1425), 5/561.

³⁸ Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 27/629, 28/21-27, 29/373.

³⁹ Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 14/354, 15/466, 22/10.

⁴⁰ Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 2/257, 22/10, 27/582, 32/367.

ayrıntılı biçimde ele alır. Zemahşerî bu yaklaşımı dilbilimsel inceliklerle temellendirirken,⁴¹ Râzî ise bu yapının ardındaki hikmet ve kelâmî anlamlara da yer vererek daha kapsamlı bir yorum ortaya koyar.⁴² Bu bakımdan, her iki müfessirin tefsir anlayışı, Kur'ân'ın edebî yönünün ihmal edilmediği, aksine merkeze alındığı bir çizgiyi temsil eder. Kur'ân onlar için yalnızca ilahî bir mesaj değil, aynı zamanda kusursuz bir dilsel yapı ve üslup bütünlüğüdür.

5. Râzî'nin Zemahşerî'ye Eleştirileri

Râzî'nin Zemahşerî'ye eleştirileri, daha önce zikredildiği gibi genellikle onun Mu'tezilî görüşlerine yöneliktir. Râzî, Zemahşerî'nin *Keşşâf* adlı tefsirindeki akla dayalı yorumlarını ve bazı itikadî görüşlerini eleştirerek, bu konularda Ehl-i sünnet çizgisini savunmuştur. Yani Râzî, Zemahşerî'nin dil ve edebiyat açısından güçlü yorumlarını takdir edip tefsirinde buna yer verse de itikadi farklılıklara sert eleştiriler getirmiştir.

5. 1. Zemahşerî'nin Allah'ın Sıfatlarını Mecazî Anlamda Yorumlaması

Kur'ân-ı Kerim'de bazı âyetlerde yer alan ifadelerin anlamı, ilk bakışta açık olmayabilir. Bu tür âyetlerde geçen bazı kelime ve kavramlar, ifadenin hakiki mi yoksa mecazî mi olduğuna dair çeşitli yorumlara kapı aralamıştır. Özellikle "*Allah'ın eli*" ifadesi, bu bağlamda dikkat çeken örneklerden biridir. Bu ifade, Allah'a nispet edilen somut bir uzuv olarak mı yoksa O'nun kudretini ve tasarrufunu simgeleyen mecazî bir anlatım olarak mı anlaşılmalıdır sorusu, farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁴³ Bu sebeple, söz konusu âyetler, farklı mezheplerin görüş ve ideolojilerinden etkilenen müfessirler tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmış ve tefsir edilmiştir.

Allah'ın sıfatları konusu kelâm ilminin temel tartışma konularındandır. Bu konu hakkında kelâmî firkalar kendi anlayışları doğrultusunda Allah'ın sıfatları konusunu yorumlamışlardır. Zemahşerî, Mu'tezile mezhebine mensup bir âlim olması hasebiyle mezhebinin doktrini doğrultusunda hareket etmiştir. Mu'tezile, Allah'ın sıfatlarını yorumlarken teşbih ve tecsimden yani Allah'ı mahlûkata benzetmekten uzak durmayı esas alır.⁴⁴ Bu bağlamda Mu'tezile âlimlerine göre Allah'ın sıfatları O'nun zatının aynısıdır; yani ilim, kudret, hayat gibi sıfatlar Allah'ın dışında, ondan bağımsız varlıklar değildir. Bu anlayışla, Allah'a zâtından ayrı sıfatlar nispet etmek, O'nu çok parçalı ve yaratılmış varlıklar gibi düşünmeye yol açacağından sakıncalı görülür. Bu nedenle Mu'tezile, Allah'ı teşbihlen yani yaratılmışa benzetmekten uzak tutmak için, sıfatları zatiyla aynı kabul etmektedir.⁴⁵

Zemahşerî, Allah'ın sıfatlarına dair yorumlarında, lafzî anlamdan ziyade mecaz ve te'vile dayalı bir yaklaşımı benimseyerek, bu sıfatları Mu'tezilî düşünce doğrultusunda açıklamaya çalışır. O, "*Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir*"⁴⁶ âyetini tefsir ederken, burada kastedilenin, biat sırasında sahabenin ellerinin üstünde bulunan Peygamber'in eli olduğunu belirtir ve bu ifadenin mecazî olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, Peygamber'in eli Allah'ın eli gibi kabul edilmiştir; çünkü biat, doğrudan Allah'a yapılmış gibi bir anlam taşır. Ancak Zemahşerî, Allah Teâlâ'nın organlardan ve cisimlere özgü sıfatlardan münezzeh olduğunu özellikle

⁴¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/134, 4/200, 4/325.

⁴² Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 2/364, 2/368, 3/453, 3/644.

⁴³ Mehmet Akın, "Nesefî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân Açısından 'Ruyetullah ve Yedullah'", *Journal of Islamic Research* 28/1 (2017), 73.

⁴⁴ Ebû Abdillâh el-Hamevî Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâ'a el-Kinânî, *İdâhu'd-delîl fi kat'i huceci ehli't-tâ'îl* (Kahire: Dârü's-Selâm li't-tibâ'a ve'n-neşr, 1410), 42.

⁴⁵ Erkan Bulut, "Mu'tezile ve Filozofların Allah'ın Sıfatları Hakkındaki Görüşlerinin Mukayesesi", *Turkish Research Journal of Academic Social Science* 5/1 (20 Temmuz 2022), 5.

⁴⁶ el-Fetih 48/10.

hatırlatarak bu tür ifadelerin mecaz olduğunu ifade eder. Bu yorum, “*Kim Peygamber'e itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur*”⁴⁷ âyetiyle de desteklenir. Âyette özellikle Hudeybiye'de gerçekleşen “Biatü'r-Rıdvân” olayı kastedilmiştir. Son olarak Zemahşerî, biatini bozan kişinin bu ihlalinin zararının yalnızca kendisine döneceğini belirtir; çünkü Allah ile yapılan bir ahdi bozmuş olmaktadır⁴⁸.

İstiva konusunda “*Rahmân arşa istivâ etmiştir*”⁴⁹ âyetini Zemahşerî, Allah'ın arşa istivâsı ifadesinin mecaz anlamda kullanıldığını, bunun gerçek bir oturma değil, Allah'ın hüküm ve egemenliğini ifade ettiğini belirtir. Arapçada “*tahta oturdu*” ifadesi nasıl “*hükümran oldu*” anlamında kullanılıyorsa, burada da benzer bir mecaz söz konusudur. Aynı şekilde, “*eli açık*” ifadesi cömertlik, “*eli bağlı*” ise cimrilik için mecazdır; fiziksel bir el kastedilmez. Kur'ân'daki “*Yahudiler Allah'ın eli bağlıdır dediler*”⁵⁰ âyetinde de bu tür bir mecaz yer almakta, Allah ise buna “*Hayır, O'nun iki eli de açıktır*”⁵¹ diyerek sonsuz cömertliğini ifade etmektedir. Zemahşerî'ye göre bu tür ifadeleri gerçek anlamda yorumlamak ya da zorlama açıklamalara gitmeyi dilin inceliklerinden uzaklaşmak olarak görmektedir⁵².

Râzî ise bu konuya tefsirinde detaylı bir şekilde yer verir. Dolaylı olarak Zemahşerî gibi mecazı merkeze alan tefsir anlayışını eleştirir. Ona göre, Kur'ân'daki ifadeleri zahirlerinden uzaklaştırarak sürekli mecaz ve temsil yoluna gitmek, tefsiri keyfî yorumlara açık hale getirir. Râzî, özellikle Bâtınî yorumların da benzer bir yöntemle her âyeti asli anlamından kopardığını örneklerle gösterir. Zemahşerî'nin yaptığı gibi, âyetlerdeki el, istivâ gibi ifadeleri doğrudan mecaz kabul etmek, aynı yöntemin daha uç yorumlarla suiistimal edilmesinin önünü açar. Râzî bu sebeple, esas kuralın lafzı zahir anlamında ele almak olduğunu vurgular; mecaza ise ancak kesin akli bir delil bulunduğu başvurulabileceğini savunur. Böylece, Zemahşerî'nin dil ve belâgata dayalı mecazcı yaklaşımının, akli ve ilmi temelden yoksun olduğu durumlarda tehlikeli sonuçlar doğurabileceğine işaret etmektedir.⁵³

Bu yaklaşımla Zemahşerî, Allah'a cisim veya organ isnadının önüne geçmeye çalışır. Mu'tezile'nin tevhid anlayışını merkezine alan Zemahşerî'ye göre, Allah'ın zatı ile sıfatları arasında ayırım yapmak doğru değildir; Allah'ın kudreti, ilmi, iradesi gibi sıfatları da zatının bir parçası değil, zatının bir yönünün ifadesidir. Bu bağlamda tefsirinde bu konuları işlerken, Râzî, Kur'ân'daki ifadelerin gerçek anlamlarından uzaklaştırılarak sürekli mecazla yorumlanmasının yanlış ve tehlikeli olduğunu vurgular. Ona göre, âyetler önce sözlük anlamlarıyla anlaşılmalı, ancak açık ve kesin delil varsa mecazî anlamlar kabul edilmelidir.

5. 2. Cüz'î İrade Konusundaki Ayrışmalar

Mu'tezile'ye göre insan, fiillerinde tamamen hürdür ve kendi irade ve kudretiyle davranır; Allah yalnızca bu gücü insana vermiştir. Allah'ın, insanı zorlayarak bir fiili yaptırması ve ardından cezalandırması adaletsizlik olacağından, bu Allah'ın adaletiyle bağdaşmaz. Mu'tezile'ye göre Allah, sadece razı olduğu ve emrettiği fiilleri irade eder; bu nedenle kötülükler O'nun iradesinin dışında gerçekleşir. İnsan, özgür iradesiyle isterse iyilik, isterse kötülük

⁴⁷ en-Nîsa 4/80.

⁴⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/335.

⁴⁹ Tâhâ 20/5.

⁵⁰ el-Maide 5/64.

⁵¹ el-Maide 5/64.

⁵² Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/52.

⁵³ Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 22/10.

yapar.⁵⁴ Bu nedenle Mu'tezile, kaderi Allah'ın yaratması şeklinde anlamayı ve kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını söylemeyi küfür sayar. Bu anlayışla Mu'tezile, kaderin önceden takdirini reddeder ve insana mutlak özgürlük tanımaktadır.⁵⁵

Mu'tezile, insanın fiillerinde özgür olduğunu savunarak, insan iradesini tamamen reddeden Cebriyye anlayışına karşı çıkar. Cebriyye'ye göre insanın fiilleri Allah tarafından belirlenir ve insan bu fiillerde etkisizdir. Ancak Mu'tezile'ye göre bu durum, Allah'ın adaletine aykırıdır. Çünkü özgürlüğü olmayan bir insanın cezalandırılması zulüm olur.⁵⁶ Bu nedenle Mu'tezile, adalet prensibini esas alarak, insanın kendi fiillerini özgür iradesiyle gerçekleştirdiğini ve bu fiillerden sorumlu tutulabileceğini savunur.

İslam düşüncesinde kader ve irade meselesi, insanın fiillerinin Allah tarafından mı yaratıldığı yoksa insanın kendi özgür iradesiyle mi gerçekleştiği sorusu etrafında şekillenir. Zemahşerî bu konuda, insanın fiillerinden bizzat sorumlu olduğunu, çünkü onları kendi iradesiyle gerçekleştirdiğini savunur. Ona göre Allah, sadece fiilleri yapabilme imkânını yaratır; fiilleri ise insan, bu imkânları kullanarak kendi iradesiyle ortaya koyar.⁵⁷ Bu görüş, özellikle Mâtürîdî ve Eş'arî ekolleriyle temsil edilen Ehl-i sünnet anlayışıyla çelişir; zira onlara göre insanın iradesi bulursa da fiilleri yaratan Allah'tır. Zemahşerî ise insanın fiilini kendisinin yaratmaması durumunda sorumluluğun, dolayısıyla sevap ve cezanın anlamını yitireceğini savunur. Bu yaklaşım, Mu'tezile'nin temel ilkelerinden biri olan adalet anlayışına dayanır ve Allah'ın asla zulmetmeyeceği ilkesini esas alır.

Zemahşerî ve Mu'tezile'ye göre, fiillerin yaratıcısı insanın kendisidir, Allah'ın fiillere doğrudan müdahalesi söz konusu değildir. Zemahşerî, "*Sen atmadın, attığın zaman; fakat Allah attı*"⁵⁸ âyetini tefsir ederken, Hz. Peygamber'in atışının şeklen ondan sadır olduğunu, ancak olağanüstü etkisinin Allah'a nispet edildiğini söyler. Ona göre bu, etkinin Allah'tan olması, fakat fiilin kendisinin kula ait olması anlamına gelir. Bu yorumla, fiili yaratma yetkisinin kulda olduğunu savunan Mu'tezile görüşünü yansıtır. Zemahşerî, burada Allah'ın fiile katkısını "tesir ve sonuç" düzeyinde sınırlandırır; böylece hem âyetin zahirini korumaya çalışır hem de Mu'tezile'nin "insan fiilinin yaratıcısıdır" ilkesinden taviz vermez. Bu yaklaşım, Mu'tezile'nin ilahî adalet anlayışı gereği, kulun yaptığı fiilin sorumluluğunun tamamen kendisine ait olması gerektiği düşüncesine dayanır.⁵⁹

Râzî, "*onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü onları; attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı*"⁶⁰ âyetlerini yorumlarken, Ehl-i sünnet'in fiil anlayışını savunur ve Zemahşerî gibi Mu'tezilî yorumcuların yaklaşımını eleştirir. Zemahşerî, bu âyetlerdeki fiilleri şeklen kula ait, etkileri ise Allah'a ait görerek, fiilin bizzat yaratımını kula isnat eder. Ancak Râzî bu yorumu eleştirir ve âyetlerin zahirine aykırı olarak görür. Râzî, söz konusu öldürmek ve atmak fiillerinin sadece şekil olarak kula ait olduğunu, kesb yani kazanımın bulunduğunu; ancak asıl etkisini ve gerçekleşmesini sağlayanın Allah olduğunu, halkın yani yaratmanın Allah'a ait olduğunu vurgular. Bu sebeple âyetlerde hem ispat yani fiilin peygamberden sadır olduğu

⁵⁴ Mustafa Ünverdi, "Kelâm ve Tasavvuf Açısından Kadere İman-Tevekkül İlişkisi", *Kader* 18/1 (30 Haziran 2020), 195.

⁵⁵ Cüneyd Aydın- Ahmet Genç, "Sünnetullah Ve İnsanın İradesi Temelinde Kader Sunnetullah and Fate Based on Human Will", *JOMELIPS* 1/1 (2016), 78.

⁵⁶ Maşallah Turan, "Kur'an'a Göre Kader Ve Özgürlük İlişkisi", *EKEV Akademi Dergisi* 2/100 (18 Aralık 2024), 205.

⁵⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/207.

⁵⁸ el-Enfâl 8/17.

⁵⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/207.

⁶⁰ el-Enfâl 8/17.

hem de inkâr yani fiilin aslında Allah'tan geldiğini bir arada zikredildiğini söyler. Râzî, Mu'tezile'nin bu âyetleri yardım ve sebep bağlamında mecazî yorumlamasını, nasların zahir anlamını terk etmek ve delilsiz bir te'vil olarak görür. Sonuç olarak bu âyetler, Ehl-i sünnet'in kul fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı görüşüne açık bir delildir; kul sadece fiili isteyip yönelir, ancak fiilin yaratılması ve etkili kılınması tamamen Allah'a aittir.⁶¹

Burada Râzî, Zemahşerî ve diğer Mu'tezile âlimlerinin zahir ifadeyi mecaza taşıyan te'vilini reddeder. Çünkü âyetin açık anlamı, fiilin tamamıyla Allah'ın yaratmasıyla gerçekleştiğini göstermektedir. Kulun rolü, sadece fiili irade ve kudretiyle istemek kesb düzeyindedir. Yaratma ve etki Allah'a aittir. Bu da Ehl-i sünnet'in temel kelâmî görüşüdür.

5.3. Tövbenin Mağfiret İçin Gerekli Meselesi

Mu'tezilî düşünce sistemi, ilahî adalet ve insanın özgür iradesi ilkeleri üzerine kuruludur, o kendi fiillerinden sorumludur.⁶² Bu yaklaşımda, Allah'ın adil oluşu ve hiçbir şekilde zulmetmeyeceği esası temel kabul edilirken, insanın da irade ve kudret sahibi olduğu, fiillerinden bizzat sorumlu tutulacağı savunulur. Bu çerçevede Mu'tezile, affın keyfi değil, kulun iradesine ve ameline bağlı olduğunu ileri sürmektedir.⁶³

Mu'tezile, büyük günah işleyeni tövbe etmeden affetmenin yanlış olduğunu savunur. Çünkü bu, kişiyi günah işlemeye teşvik eder ve itaatkâr ile isyankârı eşitler; oysa adalet bunu kabul etmez. Büyük günahları işleyenlerin cezalandırılması, onları kötülükten uzaklaştırmak için gerekli görmektedir.⁶⁴ Dolayısıyla tövbe, yalnızca teşvik edilen bir davranış değil, ilahî mağfiretin gerçekleşebilmesi için zorunlu bir şart olarak görülür.

Bu bağlamda “Azap size gelmeden önce Rabbinize dönün ve O'na teslim olun”⁶⁵ Zemahşerî, âyette geçen “Rabbinize dönün ve O'na teslim olun” ifadesini, tövbenin ilâhî bağışlanma için zorunlu bir adım olduğunu vurgulayan bir mesaj olarak değerlendirir. Ona göre âyette, mağfiretten hemen sonra yönelme (inâbe) emrinin gelmesi, bağışlanmanın ancak tövbe ile mümkün olabileceğine işaret eder. Bu tertip, tövbenin yalnızca teşvik edilen bir davranış değil, mağfiretin gerçekleşebilmesi için ön koşul olduğunu gösterir.⁶⁶

Zemahşerî'nin tövbeyi mağfiretin zorunlu şartı olarak görmesi, Mu'tezilî düşüncenin adalet ve Allah'ın vaadine bağlılık ilkelerine dayanır. Ona göre Allah, tövbe olmadan günahkârı bağışlamaz; çünkü bu, ilâhî adaletle bağdaşmaz. Bu anlayış, affın mutlak değil, kulun fiiline bağlı olduğunu savunan Mu'tezilî düşüncenin bir yansımasıdır. Mûtezile'ye göre adalet, insanın irade ve kudret sahibi olduğunu, fiillerini bizzat kendisinin gerçekleştirdiğini kabul etmektir. Bu anlayışa göre insan, işlediği fiillerin sorumluluğunu taşır; ceza ve mükâfat da buna göre verilir.⁶⁷ Dolayısıyla Allah'ın adaletli olduğu, zulmetmediği savunulur.

Râzî, Zemahşerî'nin mağfiretin gerçekleşmesi için tövbe şarttır yönündeki yorumunu eleştirir. Râzî'ye göre tövbe, zaten dinen farz olan bir yükümlülüktür; bu yüzden tövbenin

⁶¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 15/466-467.

⁶² Bilal Taşkın, “İslam Düşüncesinde İnsan Fiilleri: Farklı Söylemler Ortak Amaçlar”, *Kader* 19/1 (30 Haziran 2021), 171.

⁶³ İbrahim Halil Doğan, “Mu'tezile'nin Allah ve Kul İradesine Bakışı”, *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)* 8/70 (31 Mayıs 2021), 1288.

⁶⁴ Mücteba Altındas, “Va'd-Vaid Konusunda Mâtürîdî'nin Mu'tezile'ye Yöneltilmiş Eleştiriler”, *Kader* 18/1 (30 Haziran 2020), 72.

⁶⁵ ez-Zümer 39/54.

⁶⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/136.

⁶⁷ Orhan Aktepe, “Mutezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Vaid İlkesi”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (09 Şubat 2011), 159-160.

emredilmesi, onun mağfiretin ön şartı olduğu anlamına gelmez. Bu bakımdan Râzî'nin kendinden önceki Ehl-i sünnet müfessirlerin çizgisini takip ettiğini görüyoruz.⁶⁸

Râzî, Allah'ın günahkârı tövbesiz de affedebileceğini, affın bazen doğrudan, bazen de cezadan sonra gerçekleşebileceğini belirtir. Bu anlayış, Ehl-i sünnet'in, büyük günah işleyenin tekfir edilmemesi ilkesine dayanır. Tövbe, mağfiretin şartı değil; kişinin cezadan kurtulması için bir vesiledir. Râzî'ye göre Zemahşerî'nin yorumu Mu'tezilî düşünceden etkilenmiştir; çünkü Mu'tezile Allah'ın affını tövbeye zorunlu olarak bağlar. Oysa Râzî'ye göre Allah'ın affı da azabı da mutlak iradesine bağlıdır, hiçbir şarta zorunlu değildir.⁶⁹ Sonuç olarak Râzî, tövbenin teşvik edilmesi gerektiğini kabul etmekle birlikte, mağfiretin sadece tövbeyle sınırlanamayacağını savunur. Bu bağlamda Râzî'ye göre Zemahşerî'nin, mağfiretin mutlaka tövbeye bağlı olduğu yönündeki yorumu hem gereksiz hem de zayıf bir temele dayanmaktadır.

5. 4. Rü'yetullah Meselesi

Ehl-i sünnet kelâmcıları, Mu'tezile ile benzer yöntemler kullanmalarına rağmen rü'yetullah konusunda naklî delillere öncelik vermiş, akîl delilleri ise bu delilleri açıklamak için kullanmışlardır. Bu yaklaşım, genelde akîl delilleri önceleyen Ehl-i sünnet yöntemine tam olarak uymamaktadır. Çünkü bu mesele Allah'a cismanî özellikler atfedilmesi meselesi gibi Mu'tezile'nin tevhid ilkesine aykırı bir konudur. Benzer şekilde, haberî sıfatlar konusunda da Ehl-i sünnet âlimleri akîl yorumlara yönelmişlerdir. Ancak rü'yetullah meselesinde bu yapılmamış, hüküm nakle dayandırılmıştır. Bunun sebebi, sahabe ve tabiîn döneminde Allah'ın ahirette görüleceği inancının yaygın ve güçlü olmasıdır.⁷⁰

Mu'tezile'nin sıfatlar konusundaki tutumu sadece teorik ya da felsefî temellere dayanmaz; bu yaklaşım aynı zamanda, o dönemde Allah'a cisim isnat eden Mücessime ve ikilik anlayışını savunan Seneviyye gibi gruplara karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Allah'ı her türlü benzetmeden tenzih konusunda son derece hassas olan Mu'tezile, sıfatların varlığını kabul etmenin teşbih ve teccime yol açacağını düşünmüştür. Bu nedenle, sıfatları reddederek Allah'ın zatıyla aynı kabul etmişlerdir. Hatta tenzihe dair rü'yetullah meselesini bu bağlamda yorumlamışlardır.⁷¹ Bu yaklaşım hem teorik hem de dönemin sapkın akımlarına karşı bir tepki niteliğindedir. Bu tepkiler Mu'tezilî düşüncenin oluşumunda büyük rol oynamıştır.

Ehl-i sünnet inancına göre müminler cennette Allah'ı görecek, yani rü'yetullah gerçekleşecektir. Buna karşılık Zemahşerî ve Mu'tezile bu görüşe katılmaz; onlara göre Allah cismani bir varlık olmadığından görülemez.⁷² Görme fiilinin gerçekleşebilmesi için görülenin maddi ve belli bir yönde bulunması gerekir ki, bu durum Allah'a mekân isnat etmek anlamına gelir ve tevhid inancına aykırıdır. Bu nedenle rü'yetullah onlar açısından mümkün değildir.⁷³ Ayrıca Kur'an'da geçen "Yüzler Rablerine bakacaktır"⁷⁴ gibi âyetler de Mu'tezile'ye göre mecazî anlam

⁶⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlî's-sünne* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 8/695-696; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 5/131; Ebû'l-Berekât Hâfîzuddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl* (Beyrut: Dârü'l-Kelîmî't-Tayyib, 1998), 13/57.

⁶⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 27/ 465-466.

⁷⁰ Murat Memiş, "Rü'yetullah Tartışmalarına Metodolojik Bir Bakış", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/2 (25 Aralık 2020), 50.

⁷¹ Fatmanur Ceran, "Mu'tezile'nin Tenzih Doktrini Bağlamında Ru'yetullah Problemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/41 (31 Aralık 2018), 104.

⁷² Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail b. İshâk b. Ebî Musa el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûlî'd-diyâne* (Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1397), 51-52.

⁷³ Sa'deddin et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidü'n-Nesefiyye* (Kahire: Mektabetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1408), 53.

⁷⁴ Kıyâmet 75/22-23.

taşır; burada kastedilen Allah'ın zatını görmek değil, Arapçada sıkça rastlanan mecazî bir kullanımla ümitle yönelmek, beklemek, teveccüh etmek anlamında olduğunu savunur.⁷⁵

Zemahşerî'ye göre, “Biz Allah'ı açıkça görmedikçe sana inanmayız”⁷⁶ diyen İsrailoğulları, Allah'ı mekânda tasavvur edip cisim gibi düşündükleri için Hz. Mûsâ tarafından reddedilmiş ve bu inkârları nedeniyle yıldırım çarpması ile cezalandırılmışlardır. Bu olay, Allah'ın görülmesinin mümkün olmadığını ve bu tür taleplerin küfre yol açtığını göstermek içindir demektedir. Ayrıca, Hz. Mûsâ'nın yaşadığı baygınlık (saika) ölüm değil, geçici bir şuur kaybıdır. Bu yorumları rü'yettullah inancını reddeden Mu'tezilî anlayışa dayanak olarak sunar.⁷⁷

Aynı şekilde “Kendini bana göster, sana bakayım”⁷⁸ âyetinin tefsirinde bu konuyu detaylı bir şekilde ele alır. Zemahşerî'ye göre, Hz. Musa Allah'tan kendisini görmesini talep etmiştir. Ancak Allah, kendisinin gözle görülebilecek bir varlık olmadığını bildirerek bu talebin mümkün olmadığını göstermiştir. Musa'ya, bu isteğin ne denli büyük ve haddini aşan bir talep olduğunu göstermek için dağa tecelli etmiş; ancak dağ bu tecelli karşısında yerle bir olmuştur. Musa gördüğü manzara karşısında bayılmış ve tövbe ederek Allah'ın yüceliğini kabul etmiştir. Bu olayı Allah'ın zatının görülemez olduğunu ve görmenin O'nun sıfatlarına uygun olmadığını vurgulamak için örnek gösterir. Ona göre Hz. Musa'nın “Kendini bana göster, sana bakayım”⁷⁹ talebi doğrudan görme isteği değil, Allah'ı kesin ve açık bir bilgiyle tanıma arzusudur. Yani, kıyamet günü inkârcıların dahi Allah'ın varlığını apaçık bir şekilde kavrayacağı türden bir açık işaret istediğini savunmaktadır. Bununla beraber Ehl-i sünnetin Allah'ı cennette görececeklerini dayanak olan “Rabbinizi dolunay gecesinde ayı gördüğünüz gibi göreceksiniz” hadisini ise farklı bir şekilde yoruma gider. Ona göre buradaki görme doğrudan görme değil, kesin ve şaşmaz bir bilgiyle Allah'ı tanımayı anlatır. Allah'ın “Beni asla göremezsin”⁸⁰ âyeti ise bu gerçeği kesin biçimde ortaya koyar demektedir. Âyette geçen لن edatı geleceği de kapsadığı için gelecekte de Allah'ın görülmeyeceğini ve kudretinin sınırlarını belirlediğini, beşerin bu kudreti hiçbir zaman kavrayamayacağını savunur.⁸¹

Mu'tezile, Allah'ın ahirette görülemeyeceği konusunda ittifak etmiş ve bu görüşü hem aklî hem de naklî delillerle temellendirmişlerdir. En güçlü naklî delil olarak; “Gözler O'nu idrak edemez”⁸² âyetini öne sürerler. Hz. Musa'ya Allah'ın “Beni asla göremezsin” لن تراني demesini de bu görüşü desteklemek için kullanırlar. Buna mukabil Ehl-i sünnetin “O gün birtakım yüzler Rablerine bakıp parlayacaktır”⁸³ delil olarak sunduğu âyeti müteşabih olarak değerlendirmektedirler.⁸⁴Râzî genelde Mu'tezile'nin özelde Zemahşerî'nin rü'yettullah meselesini detaylı bir şekilde işler ve her bir söylemi dayanaklarıyla ele alır ve kat'î delillerle çürütmeye çalışır.

Râzî, Musa'nın Allah'ı görmeyi istemesi, Allah'ın görülmesinin mümkün olduğunu gösterir demekte; Ehl-i sünnete göre, Musa'nın Allah'ı görmenin imkânsız olduğunu bilmediğini söylemek ya onun aklen eksik ya da kâfir olduğunu gerektirir ki bu kabul edilemez demektedir.

⁷⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/662.

⁷⁶ el-Bakara 2/57.

⁷⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/141.

⁷⁸ el-A'raf 7/143.

⁷⁹ el-A'raf 7/143.

⁸⁰ el-A'raf 7/143.

⁸¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/152-157.

⁸² el-En'âm 6/103.

⁸³ el-Kıyâmet 75/ 22-23.

⁸⁴ Fatma Pınar, “Allah'ın Görülmeyeceği Görüşünün Temellendirilmesinde 'El-Muğni' Örneği”, *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (15 Aralık 2019), 258.

Aynı şekilde Mu'tezile'ye göre her görülebilen şeyin bir karşılığı bir ciheti olmalıdır bilgisi zorunludur ve Musa aleyhisselam ya bunu biliyordu ya bilmiyordu. Eğer biliyorsa ve Allah'ı görmenin mümkün olduğunu düşünüyorsa, Allah'ın mekâna bağlı olduğunu kabul etmiş olur ki bu küfürdür. Eğer bilmiyorsa, zorunlu bilgiyi bilmediği için aklı yerinde değildir, yani delidir; bu da küfür sayılır. İhtimaller göz önüne alındığında her iki durumda da Musa aleyhisselam'ın durumu kabul edilemez olduğunu Mu'tezile'nin akıl çıkmazına girdiğini vurgulamaktadır.⁸⁵

Aynı şekilde kendisine asa, beyaz el, çekirge gibi delillerin verilmesinin yanında Musa'nın akli delilleri sem'î delillerle desteklemek istemesi görüşü ise doğrudan görme talebine aykırıdır demektedir. Ayrıca, Allah'ın "*Beni asla göremezsin*"⁸⁶ demesi Ben görülemem demek değildir; bu, zatıyla Allah'ın görülebilir olduğunu, ancak o anda görülmesinin mümkün olmadığını gösterir. Âyette Allah'ın görülmesi, dağın yerinde durması gibi mümkün bir şartla bağlanmış; bu da Allah'ın görülmesinin zât itibarıyla mümkün olduğunu ifade eder.⁸⁷

Zemahşerî'nin "*Beni asla göremezsin*"⁸⁸ âyetindeki لن edatı ebedilik ifade eder ifadesinin doğru olmadığını, bu akıl yürütmeye Musa'nın ve başkalarının Allah'ı hiçbir zaman göremeyeceği sonucunu doğurur ve Allah'ın zatının görülmesinin imkânsız olduğu söylemini kabul etmez. Ancak لن edatının ebedi olumsuzluk anlamı taşımadığı, örneğin "*Onlar hiçbir zaman ölümü temenni etmezler*"⁸⁹ âyetinin sadece dünya hayatı için olduğunu, buna mukabil ahirette ölmek isteyeceklerini, âyette görüldüğü gibi zamanla değişebileceğini belirtir. Ayrıca "لن ترانى" ifadesi, sadece o andaki Musa'nın görme talebinin reddi olup, daimi bir reddi ifade etmez. Bu yüzden, âyetin sadece o anki isteğe yönelik olduğu ve Allah'ın zatının görülmesinin tamamen imkânsız olduğu anlamına gelmediği savunur.⁹⁰ Râzî'ye göre "لن ترانى" ifadesi, sadece o anki rü'yet talebinin reddidir. Musa'nın isteği anlıktır; Allah da o anda bu isteği reddetmiştir. Bu dâimi bir reddi ifade etmez.

Sonuç

Bu araştırmada Râzî ve Zemahşerî'nin meşhur tefsirleri incelenirken Râzî'nin; Zemahşerî'nin sadece Mu'tezilî görüşlerini değil, aynı zamanda onun tefsir yöntemini ve düşünce tarzını da eleştirdiği fark edilmiştir. Râzî, Zemahşerî'nin Kur'an'ı yorumlarken izlediği dilbilimsel ağırlıklı yaklaşımını sınırlayıcı bulmuş, bu yöntemin âyetlerin derin anlamlarını tam olarak yansıtamayacağını savunmuştur. Özellikle, kelimâ meselelerde Zemahşerî'nin Mu'tezilî görüşleri savunurken aklı ön plana çıkarmasını eleştirmiş ve bunun, naklî delilleri ikinci plana ittiğini ifade etmiştir.

Bu tür metodolojik eleştiriler, Râzî'nin yalnızca farklı bir mezhebe mensup olmasından kaynaklanmaz. Aynı zamanda tefsirin nasıl yapılması gerektiğine dair daha geniş bir epistemolojik tartışmanın parçasıdır. Râzî, kelâm, mantık ve felsefeyi harmanlayan bir yaklaşımla Zemahşerî'nin dilsel ve Mu'tezilî yorumlarını dengelemeyi veya aşmayı amaçlamıştır. Bu da onu sadece bir mezhebî muhalif değil, aynı zamanda eleştirel ve sistematik düşünen bir müfessir konumuna getirmektedir.

Râzî'nin Zemahşerî'ye yönelttiği eleştiriler, bireysel bir tartışmanın ötesinde, klasik dönemdeki tefsir geleneğinde mezhepler arası entelektüel rekabetin açık bir göstergesidir.

⁸⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14/354.

⁸⁶ el-A'raf 7/143.

⁸⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14/355.

⁸⁸ el-A'raf 7/143.

⁸⁹ el-Bakara 2/95.

⁹⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14/356.

Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasındaki kelimâ ayrılıklar, yalnızca teorik düzeyde kalmamış, tefsir yazımına da doğrudan yansımıştır. Her iki taraf da kendi inanç esaslarını Kur'ân üzerinden temellendirmeye çalışmış, bu da âyetlerin farklı şekillerde yorumlanmasına yol açmıştır.

Bu ortamda tefsir, yalnızca kutsal metnin açıklanması değil; aynı zamanda mezhebî görüşlerin savunulduğu bir alan haline gelmiştir. Râzî gibi Sünnî müfessirler, Mu'tezilî yorumlara karşı çıkarken sadece yanlış gördükleri yorumları düzeltmekle kalmamış, aynı zamanda kendi mezheplerinin entelektüel üstünlüğünü göstermek istemiştir. Bu bağlamda yapılan eleştiriler, dönemin ilim dünyasında süregelen mezhebî tartışmaların ve düşünsel dinamizmin somut örnekleridir.

Zemahşerî'nin *Keşşâf*¹, Arap dili ve belagatına dayalı tefsir anlayışıyla hem kendi döneminde hem de sonraki yüzyıllarda derin bir etki bırakmıştır. Eserdeki edebî üslup, dilsel incelikler ve âyetlerin yorumundaki derinlik, birçok müfessir tarafından takdir edilmiştir. Ancak eserdeki Mu'tezilî görüşler, özellikle kader, sıfatlar ve rü'yetullah gibi kelimâ konularda Ehl-i sünnet düşüncesiyle çeliştiği için eleştirilerin odağında olmuştur.

Bu noktada, Fahreddin Râzî gibi müfessirlerin katkısı oldukça önemlidir. Râzî, Sünnî kelimâ esas alan, akıl ve nakli birlikte kullanan bir yöntem geliştirerek *Keşşâf*'ın etkisini dengelerken, aynı zamanda Ehl-i sünnet'in tefsirdeki kendi üslubunu ve entelektüel geleneğini inşa etmiştir. Bu sayede sadece Mu'tezilî yorumlara karşı bir savunma yapılmamış, aynı zamanda bağımsız bir Sünnî tefsir dili geliştirilmiştir. Böylece klasik tefsir geleneğinde farklı mezheplerin özgün yaklaşımları hem karşıtlık hem de etkileşim içinde şekillenmiştir.

Sonuç olarak Râzî'nin Zemahşerî'ye yönelttiği eleştiriler, sadece mezhebî değil, aynı zamanda döneme bağlı olarak ortaya çıkan metodolojik farklılıkların da ürünüdür. Bu eleştiriler, klasik tefsir geleneğinde mezhepler arası entelektüel rekabetin canlı bir örneğini yansıtır. *Keşşâf*'ın güçlü etkisine rağmen Râzî gibi müfessirler sayesinde Sünnî tefsir geleneği kendi dilini ve yorum tarzını oluşturmuştur.

Kaynakça

- 'Acemî, Ebû Zer Ahmed b. İbrâhîm b. Muhammed b. Halîl. *Kunûzü'z-Zehb fî Târîhi Haleb*. 2 Cilt. Halep: Dârü'l- Kalem, 1417.
- Akın, Mehmet. "Nesefî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân Açısından 'Ruyetullah ve Yedullah'". *Journal of Islamic Research* 28/1 (2017), 67-75.
- Aktepe, Orhan. "Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Vaid İlkesi". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (09 Şubat 2011), 157-178.
- Altındas, Mücteba. "Va'd-Va'id Konusunda Mâtürîdî'nin Mu'tezile'ye Yönelttiği Eleştiriler". *Kader* 18/1 (30 Haziran 2020), 61-86.
- Aydın, Cüneyd - Genç, Ahmet. "Sünnetullah Ve İnsanın İradesi Temelinde Kader Sunnetullah and Fate Based on Human Will". *JOMELIPS* 1/1 (2016), 74-103.
- Bayer, İsmail. *Keşşaf Tefsirinde Belagat Uygulamaları*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
- Bulut, Erkan. "Mu'tezile ve Filozofların Allah'ın Sıfatları Hakkındaki Görüşlerinin Mukayesesi". *Turkish Research Journal of Academic Social Science* 5/1 (20 Temmuz 2022), 1-16.
- Cebeci, Lütfullah. "Mefâtîhu'l-ğayb". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/348-350. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Ceran, Fatmanur. "Mu'tezile'nin Tenzih Doktrini Bağlamında Ru'yetullah Problemi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/41 (31 Aralık 2018), 102-113.
- Ceylan, Yasin. "Fahreddin Râzî'nin 'Mefâtîhu'l-ğayb' Tefsiri Üzerine Bazı Mulâhazalar". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 3 (1987), 47-55.
- Dağ, Mehmet. "Zemahşerî Özelinde Kur'an'ın Mutezilî Yorumuna Eleştiriler -Ekmelüddin Bâbertî Örneği-". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (31 Aralık 2013), 67-91.
- Doğan, İbrahim Halil. "Mu'tezile'nin Allah Ve Kul İradesine Bakışı". *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)* 8/70 (31 Mayıs 2021), 1281-1290.
- Ebû Zehv, Muhammed Muhammed. *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn - İnâyetü'l-Ummeti'l-İslâmiyye bi's-Sünneti'n-Nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr el-'Arabî, 1378.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail b. İshâk b. Ebî Musa. *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*. Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1397.
- Hamevî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâ'a el-Kinânî. *İdâhu'd-delîl fî kat'i huceci ehli't-tâ'il*. Kahire: Dârü's-Selâm li't-tibâ'a ve'n-neşr, 1410.
- İbn Teymiyye, Takiyyü'd-Dîn Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. Abdü'l-Halîm b. Abdü's-Selâm b. Abdullah b. Ebî'l-Kâsım b. Muhammed. *Mecmû'u'l-Fetâvâ*. 35 Cilt. Medine: Mecme'u'l-Melik Fehd li-Tıbbâ'ati'l-Muşhafîş-Şerîf, 1425.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm b. Abdülvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-Târîh*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417.
- Kanik, İsa. "Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmine Yaklaşımı". *Der-giabant* 13/2 (30 Kasım 2025), 365-382.
- Kaya, Mesut. "Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği -Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-". *Marife* 13/3 (31 Aralık 2013), 9-31.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü Ehli's-sünne*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî. *en-Nüket ve'l-Uyûn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Memiş, Murat. "Rü'yetullah Tartışmalarına Metodolojik Bir Bakış". *Kocaeli İlahiyat Dergisi*

- 4/2 (25 Aralık 2020), 47-104.
- Mutlu, Betül - Görener, İbrahim. "Kur'an'ın Anlaşılmasında Müfessirlerin Yaşadığı Dönemin ve Coğrafyanın Tefsirine Etkisi". *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/2 (31 Aralık 2024), 70-90.
- Nemr, Abdül-Mun'im. *İlmu't-Tefsîr: Keyfe Neşe'e ve Tetavvera Hattâ İntehâ ilâ 'Aşrinâ'l-Hâdır*. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1405.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızuddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1998.
- Öğmüş, Harun. "Râzî'nin Tefsirinde Eş'arîliğin Etkisi (Allah'ın Fiillerinin Amaca Bağlanması Çerçevesinde)". *Bilimname* 2014/1 (06 Ağustos 2014).
- Özek, Ali. "el-Keşşâf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25/229-330. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.
- Öztürk, Mustafa - Mertoğlu, M. Suat. "Zemahşerî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/235-238. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Pınar, Fatma. "Allah'ın Görülemeyeceği Görüşünün Temellendirilmesinde 'El-Muğnî' Örneği". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (15 Aralık 2019), 257-280.
- Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâr İhyâü't-Türâsî'l-'Arabî, 2. Basım, 2000.
- Sancar, Faruk. "Ehl-i Hadis'in Kelamî Akılcılığa Bakışı: İbn Teymiyye'nin Râzî'ye Yönelik Metodik Eleştirileri Üzerinden Bir Okuma". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015), 223-244.
- Subkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*. Damman: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2. Basım, 1413.
- Taşkın, Bilal. "İslam Düşüncesinde İnsan Fiilleri: Farklı Söylemler Ortak Amaçlar". *Kader* 19/1 (30 Haziran 2021), 146-176.
- Teftâzânî, Sa'deddin. *Şerhu'l-Akâidü'n-Nesefiyye*. Kahire: Mektabetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1408.
- Tekin, Özkan. "Fahreddin Râzî'nin İnsan Fiilleri Teorisi". *Danışname Beşerî ve Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (20 Mart 2022), 51-77.
- Turan, Maşallah. "Kur'an'a Göre Kader Ve Özgürlük İlişkisi". *EKEV Akademi Dergisi* 2/100 (18 Aralık 2024), 199-214.
- Türkmen, Hasan. "Zemahşerî'nin Ru'yetullah Görüşü Üzerine Bir Deneme". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/16 (31 Aralık 2019), 171-193.
- Ünverdi, Mustafa. "Kelâm ve Tasavvuf Açısından Kadere İman-Tevekkül İlişkisi". *Kader* 18/1 (30 Haziran 2020), 177-209.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fahreddin Râzî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/89-95. İstanbul: Diyanet Vakfı, 1995.
- Yıldırım, Zeki. *Razi'nin et-Tefsiru'l Kebir'indeki Fıkıh Uygulaması*. Sosyal Bilimler Enstitüsü: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1997.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an gavami't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-'Arabî, 3. Basım, 1407/ 1986.